

Συνέντευξη του Guy Burgel στην Έρση Ζακοπούλου

Αθήνα, Μάιος 2005

Ο γεωγράφος Guy Burgel είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Paris X-Nanterre. Και σύμβουλος στο Δήμο του Παρισιού σε θέματα χώρου και πολεοδομικού σχεδιασμού. Διευθύνει το Εργαστήριο Αστικής Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου της Nanterre, το οποίο έχει ως κύριο αντικείμενο τη συγκριτική έρευνα των σύγχρονων μηχανισμών αστικοποίησης στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης.

Ο Guy Burgel είναι πολύ γνωστός στην Ελλάδα γιατί συμμετείχε, μεταξύ 1963 και 1966, στις πρώτες έρευνες του νεοσύστατου τότε Κέντρου Κοινωνικών Επιστημών Αθηνών (μετέπειτα ΕΚΚΕ) υπό τη διεύθυνση του Ι. Περισιτιάνη. Ανήκει στην ομάδα εκείνη των Γάλλων γεωγράφων που, μαζί με τον κοινωνιολόγο Henri Mendras και τους Έλληνες συνεργάτες τους, έδωσαν νέα ώθηση στην έρευνα του ελληνικού αγροτικού και αργότερα αστικού χώρου. Είκοσι και πλέον χρόνια μετά (1986) η τότε ομάδα των Γάλλων κοινωνιολόγων και γεωγράφων, μαζί με τον H. Mendras, τον Στάθη Δαμιανάκο και νέους Έλληνες επιστήμονες, διεξήγαγαν το Πρόγραμμα «Επιστροφή στην Ελλάδα» (συνεργασία ΕΚΚΕ-CNRS), στο πλαίσιο του οποίου μελετήθηκε η εξέλιξη των περιοχών που είχαν μελετηθεί στη δεκαετία του '60. Ο Guy Burgel δεν έπαψε ποτέ να επισκέπτεται την Ελλάδα και να παρακολουθεί την πολεοδομική, οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της χώρας που αγάπησε ως νέος ερευνητής στη δεκαετία του '60. Όπως ο ίδιος τονίζει στη συνέντευξή του, θεωρεί ότι η Ελλάδα αποτελεί ένα από τα καλύτερα πεδία παρακολούθησης των χωρικών διαστάσεων των κοινωνικών φαινομένων –ένα πραγματικό «κοινωνιολογικό και γεωγραφικό εργαστήριο»– μια και φαινόμενα που αλλού χρειάστηκαν έναν και πλέον αιώνα για να εξελιχθούν, ολοκληρώθηκαν στην Ελλάδα μέσα σε λίγες και μόνο δεκαετίες.

Ε.Ζ.: Κύριε Burgel, εδώ και 40 περίπου χρόνια επισκέπτεσθε και ερευνάτε την αστική και αγροτική Ελλάδα. Καθώς η τελευταία σας επίσκεψη συνδυάστηκε με τη συμμετοχή σας στο συνέδριο που οργάνωσαν το Γεωπονικό και το Πάντειο Πανεπιστήμιο και η Γαλλική Σχολή Αθηνών στη μνήμη του κοινωνιολόγου Στάθη Δαμιανάκου, και όντας ένας από τους κυριότερους εκπροσώπους της Γαλλικής Σχολής Γεωγραφίας, πείτε μας, κατ' αρχάς, ποιες είναι οι εντυπώσεις από αυτό το Συνέδριο;

Γ.Β.: Πρώτη μου εντύπωση είναι πράγματι η έκπληξη που ένιωσα από

το μεγάλο αριθμό εισηγήσεων που έγιναν στο συνέδριο αλλά και την υψηλή ποιότητα πολλών από αυτές. Εντυπωσιάστηκα επίσης από το ότι, ενώ εγώ περίμενα οι περισσότερες ανακοινώσεις να είναι γενικές, να αναφέρονται σε θεωρίες για την ιδιαιτερότητα του ελληνικού αγροτικού χώρου και της κοινωνίας ή σε άλλες θεωρητικές κατασκευές, στις οποίες ξέρω ότι οι Έλληνες συνάδελφοι είναι λαμπροί, αν όχι ειδικοί, είδα να παρουσιάζονται έρευνες πεδίου που συνεχίζουν να γίνονται στην Ελλάδα και δείχνουν την επιθυμία προσέγγισης της πραγματικότητας, μιας πραγματικότητας που διαρκώς αλλάζει, μιας

πραγματικότητας του αγροτικού χώρου με υψηλό βαθμό διαφοροποίησης. Φάνηκε έτσι ότι ανθίζουν οι έρευνες σε τοπικό επίπεδο, έρευνες που η συμβολή τους έχει βέβαια ευρύτερη σημασία. Αυτό επανέφερε στο προσκήνιο τις ερευνητικές μεθόδους του Στάθης Δαμιανάκου, δηλαδή την εγγραφή ερευνών εστιασμένων στο χώρο σε μια προβληματική συνόλου, σε μια ολική θεωρητική προσέγγιση του κοινωνιολογικού αντικειμένου. Στο σημείο αυτό εντοπίζω την επίδραση της παλιάς γαλλικής Σχολής Γεωγραφίας, στην οποία ο Δαμιανάκος, αν και κοινωνιολόγος, συνέβαλε πολύ.

Οι έρευνες σε τοπικό επίπεδο στη Γαλλία βρίσκονται σήμερα σε εξέλιξη ή σε παρακμή;

Στον αγροτικό χώρο ή γενικά;

Στον αγροτικό χώρο.

Στη Γαλλία δεν έχω ασχοληθεί με τον αγροτικό χώρο, έτσι δεν παρακολουθώ από πολύ κοντά την εξέλιξη της έρευνας στον τομέα αυτό. Νομίζω όμως ότι η επικέντρωση στην επιτόπια έρευνα παρουσιάζει τη μορφή κυκλικού φαινομένου. Απομακρυνόμαστε από αυτήν και μετά από ένα χρονικό διάστημα επανερχόμαστε. Το ίδιο συμβαίνει, νομίζω, και στην Ελλάδα, αλλά οι «κύκλοι» αυτοί δεν συμπίπτουν χρονικά με αυτούς της Γαλλίας. Τώρα στη Γαλλία βρισκόμαστε σε μια φάση όπου πολλοί επιστήμονες προσπαθούν κυρίως να ανασυγκροτήσουν μια συνολική θεωρία για την αλλαγή της υπαίθρου, λαμβάνοντας υπόψη τους τις αλλαγές που παρατηρούνται στο σύνολο του κοινωνικού σχηματισμού και των αναδιαρθρώσεων του χώρου, που απορρέ-

ουν από τις διαδικασίες παγκοσμιοποίησης κ.λπ., παρά να κάνουν σε βάθος έρευνες σε τοπικό επίπεδο. Αλλά η τάση προς την επιτόπια παρατήρηση μπορεί να επιστρέψει.

Νομίζω ότι στη Γαλλία η σημασία της τοπικής διάστασης και της τοπικής προσέγγισης επανήλθε στο προσκήνιο από τα τέλη της δεκαετίας του '80, ενώ δεν εθεωρείτο σημαντική κατά την διάρκεια των δύο προηγούμενων δεκαετιών. Η μεθοδολογική αυτή επαναξιολόγηση συνδύαστηκε με τη μελέτη του φαινομένου της «επανόδου στην υπαίθρο», όπως ονομάστηκε, το οποίο σχετίστηκε με την οίκηση του αγροτικού χώρου από νέες κοινωνικές κατηγορίες και την αλλαγή τόσο της κοινωνικής φυσιογνωμίας όσο και των διακυβευμάτων που εμφανίζονται στον αγροτικό χώρο.

Με την πολύ καλή αυτή ερώτησή σας θίγεται μια κεντρική επιστημονική διαμάχη. Νομίζω ότι η όλη προσπάθεια ερμηνείας αυτής της τάσης επανόδου στον αγροτικό χώρο πήρε συχνά λάθος κατευθύνσεις που οδήγησαν σε σφάλματα. Και στο θέμα αυτό υπάρχουν πολλές διαφορές μεταξύ Γαλλίας και Ελλάδας. Κατ' αρχάς, στη Γαλλία είχαμε μια αγροτική έξοδο που ήταν ολοκληρωμένη ήδη από καιρό. Η αντιστροφή της κίνησης του πληθυσμού στις αγροτικές περιοχές, δηλαδή το πέρασμα του μεταναστευτικού ισοζυγίου από αρνητικό σε θετικό, συνέβη στη Γαλλία μεταξύ των Απογραφών του 1968 και του 1975. Έτσι, έχουμε μια αγροτική έξοδο στη Γαλλία που είναι, για ιστορικούς βέβαια λόγους, πολύ πιο πρώιμη στη Γαλλία και ολοκληρώνεται πολύ πιο νωρίς. Επιπλέον, είναι περισσότερο ριζική, δηλαδή «στραγγίζει» πληθυσμιακά την ύ-

παιθρο. Ο πληθυσμός της υπαίθρου φτάνει να αντιπροσωπεύει μόνο το 10% του πληθυσμού της χώρας, και οι απασχολούμενοι στον αγροτικό τομέα το 5-6% του ενεργού πληθυσμού. Επομένως, αυτή η «επάνοδος» στον αγροτικό χώρο, αν μπορούμε να το πούμε έτσι, γίνεται στη Γαλλία προς μια υπαίθρο που είχε πραγματικά «εκκενωθεί». Στην Ελλάδα η υπαίθρος δεν «άδειασε» πραγματικά ποτέ, ούτε από πληθυσμό ούτε από οικονομικές δραστηριότητες, εκτός κάποιων πολύ ορεινών περιοχών, θα έλεγα. Ειδικότερα, όσον αφορά στην Ελλάδα, στις περιοχές γύρω από τις μεγάλες πόλεις –ιδίως γύρω από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη– η ανάκαμψη του αγροτικού χώρου γίνεται σε ένα περιβάλλον που ποτέ δεν είχε τελείως εκκενωθεί. Αναφέρομαι π.χ. στην περιοχή μεταξύ Κατερίνης, Θεσσαλονίκης και Χαλκιδικής στη Βόρεια Ελλάδα και στη μεγάλη περιοχή γύρω από την Αθήνα που φτάνει δυτικά ως την Κόρινθο και βορειοανατολικά περιλαμβάνει ως και ένα μεγάλο κομμάτι της Εύβοιας. Αυτή είναι μια σημαντική διαφορά που πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους όσοι αποπειρώνται να κάνουν συγκρίσεις μεταξύ Ελλάδας και Γαλλίας. Η δεύτερη διαφορά είναι η υπερβολική εκτίμηση αυτής της τάσης «επιστροφής» που γίνεται συχνά από μερικούς ερευνητές στη Γαλλία. Υπάρχει μια υπερβολική εκτίμηση των στατιστικών δεδομένων και της φυσικής παρουσίας, θα έλεγα, όσον αφορά στο φαινόμενο της επαναστικοποίησης. Ας πάρουμε για παράδειγμα την ευρύτερη περιοχή του Παρισιού. Εδώ το πρόβλημα είναι το πολεοδομικό συγκρότημα του Παρισιού. Η κίνηση προς τις «αγροτικές» περιοχές που το περιβάλλουν έχει από καιρό σταματήσει.

Στην Ελλάδα η έννοια του αγροτικού χώρου είναι διαφοροποιημένη. Στη Σαντορίνη, για παράδειγμα, το Υποθηκοφυλακείο Θήρας έχει χτιστεί σε μια διασταύρωση αγροτικών δρόμων, τρία χιλιόμετρα έξω από τα Φυρά. Η απόσταση βέβαια είναι μικρή, 3 χιλιόμετρα με το αυτοκίνητο δεν είναι τίποτα, αλλά αυτό δείχνει ότι η αντίληψη της χρήσης του χώρου που έχουν οι κάτοικοι είναι ενιαία, λειτουργεί το σύνολο του χώρου ως μια ενότητα. Τώρα ας δούμε από οικιστική πλευρά τι γίνεται. Είχαμε πριν διακριτούς συγκεντρωμένους οικισμούς με αστικό ή αγροτικό χαρακτήρα. Π.χ ο Πύργος στη Σαντορίνη ήταν ένα κεφαλοχώρι, κέντρο αγροτικών εμπορικών συναλλαγών. Με τη νομοθεσία της εκτός σχεδίου δόμησης σε 4 στρέμματα, σκόρπισαν παντού τα κτήρια, πράγμα που ενδυναμώνει την εικόνα ενοποιημένου χώρου.

Ναι, ένα από τα προβλήματα είναι το θεσμικό πλαίσιο ρύθμισης του χώρου. Ξέρουμε π.χ. ότι το Χωροταξικό Σχέδιο για τα νησιά που «ετοιμάζεται» από τις αρχές της δεκαετίας του '90... δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη. Στη Γαλλία ξέρω ότι η πολιτική των χρήσεων της γης είναι ανεπτυγμένη από χρόνια. Πόσο αυστηρή είναι η νομοθεσία εκεί και τι αποτελέσματα δίνει για το χώρο ώστε να μη γίνεται ό,τι εδώ;

Νομίζω ότι σε όλες τις κοινωνίες του κόσμου δεν είναι η νομοθεσία που οδηγεί την κοινωνία αλλά η κοινωνία που οδηγεί τη νομοθεσία. Στη Γαλλία τα αποτελέσματα είναι διαφορετικά, όχι επειδή η νομοθεσία είναι πιο αυστηρή, αλλά γιατί από αιώνες σεβόμαστε το κράτος και τις διαδικασίες του. Στην Ελλάδα ίσως ευτυχώς που δεν τηρήθηκαν αυστηροί κανόνες, γιατί αυτό

θα οδηγούσε σε μεγάλα κοινωνικά προβλήματα στις πόλεις. Δεν θα είχαμε μόνο αυθαίρετα αλλά θα είχαμε παραγκυπόλεις. Η λειτουργία της κοινωνίας στην Ελλάδα είναι διαφορετική. Αυτό που θα πω τώρα είναι βέβαια μια προσωπική άποψη. Έχω προσπαθήσει να το εκφράσω πολλές φορές, αλλά ας το πω μία ακόμη. Π.χ στα νησιά δεν είναι εύκολο να επιβάλεις μια αυστηρή νομοθεσία στο όνομα, ας πούμε, της προστασίας του περιβάλλοντος, και να πεις εδώ δεν θα χτίζετε, εκεί... κ.λπ., όταν οι άνθρωποι εκεί ήταν φτωχοί, θα έλεγαν καλά εσείς είστε μια χαρά και σ' εμάς θα πεις για την προστασία του περιβάλλοντος κ.λπ. Αλλά θα μπορούσαν να επεκτείνουν τη δόμηση βάσει του παλιού συστήματός των συγκεντρωμένων οικισμών. Να πάρω πάλι το παράδειγμα της Σαντορίνης. Οι οικισμοί παλιά ήταν στην Καλντέρα ή στο βουνό, αλλά συγκεντρωμένοι. Και ήταν η πλευρά η ομαλή προς τη θάλασσα ο χώρος των καλλιέργειών (αμπέλια, ντομάτες κ.λπ.). Εκεί έγινε η μεγάλη αλλαγή. Εκεί, αντί να αναπτυχθεί διάσπαρτη δόμηση θα μπορούσαν να αναπτυχθούν νέοι οικισμοί συγκεντρωμένοι με ανταλλαγή των δικαιωμάτων για χτίσιμο. Όταν πουλάτε αέρα... Θα χρειαζόταν εδώ ένας συμβιβασμός μεταξύ των άναρχων τάσεων της κοινωνίας και μιας κρατικής ρυθμιστικής παρέμβασης. Τώρα δεν μπορώ να πω ότι είναι τελείως αργά, αλλά είναι πολύ δύσκολο. Ακόμη και τώρα, όταν βλέπεις το χώρο από ψηλά, βλέπεις ότι δεν είναι σκορπισμένα τα κτήρια παντού, αλλά είναι κατά μήκος των οδικών αξόνων και στις παραθαλάσσιες περιοχές. Αυτό όμως είναι το μεγαλύτερο λάθος, γιατί τα χάνεις όλα. Χάνεις και τη φύση και την εύκολη πρόσβαση στη θάλασσα.

Το καλοκαίρι δημιουργείται σφοδρό βαρό κυκλοφοριακό πρόβλημα και όλα αυτά αποβαίνουν και εις βάρος των κατοίκων που χτίζουν καθαρά μήκος των οδικών αξόνων, νομίζοντας ότι αυτό τους δίνει δυνατότητες εύκολης μετακίνησης, ενώ ήδη το καλοκαίρι και ακόμη χειρότερα αργότερα δεν θα έχουν παρατηθήσει τον θόρυβο και ρύπανση γιατί θα είναι σαν να έχουν χτίσει στη... λεωφόνο Κηφισίας. Υπάρχει τεράστιο χωροταξικό πρόβλημα, αλλά το πρόβλημα αυτό στην ουσία του ανάγεται στην ίδια την κοινωνία, είναι κοινωνικό πρόβλημα. Κανείς στα νησιά δεν θέλει να ακούσει για χωροταξία. Εμείς εκεί τους ξέρουμε όλους, πολλές φορές έχουμε μιλήσει με τις τοπικές αρχές, τους λέμε εκείνο ή το άλλο, όλο λένε αυτό δεν μπορεί να γίνει γι' αυτό και εκείνο για το άλλο, δικαιολογίες, νομίζω, απλά η κοινωνία δεν θέλει.

Αλλά αυτό νομίζω σχετίζεται και με αυτό που αναφέρατε στο συνέδριο, δηλαδή ότι στην Ελλάδα υπήρξε μετά τον πόλεμο ένας πολύ γρήγορος κοινωνικός μετασχηματισμός, είπατε χαρακτηριστικά ότι, ό,τι στη Γαλλία έγινε σε αιώνες στην Ελλάδα έγινε μέσα σε λίγες δεκαετίες. Όπως εσείς παρακολουθήσατε τα πράγματα, τι είναι αυτό που σας εκπλήσσει, θα λέγαμε περισσότερο, σε αυτές τις αλλαγές στον αγροτικό χώρο;

Ναι, θα έλεγα πάλι ότι είναι ο εκμοναστηρισμός και η αλλαγή των τρόπων ζωής. Στη δεκαετία του '60 ένας αστός της Αθήνας δεν μπορούσε ίσως ούτε να φανταστεί πώς ζούσαν π.χ. στη Μεσαρά της Κρήτης. Όταν πήγαμε στην Πόμπια το 1964 ήταν μαζί μας μια ομάδα φοιτητών ήταν ένας τρόπος ζωής τόσο διαφορετικός – δεν είχε τρεχούμενο νε-

ούτε ηλεκτρικό – Ξέρεις γιατί ο ερσιτιάνης¹ τότε μας πρότεινε να πάμε στην Κρήτη; Γιατί είχε ένα σοβαρό πρόβλημα εκεί. Η ΔΕΗ είχε πιάξει υποσταθμό στην Κρήτη και 30 χρόνια μετά στο χωριό δεν είχαν κάνει σύνδεση ηλεκτρικού πα-
 ρά μόνο ο παπάς και ο πρόεδρος της Κοινότητας! Και λέγαμε, μα τι συμβαίνει, τόσο καθυστερημένοι εί-
 αι οι άνθρωποι στην Κρήτη που εν θέλουν την πρόοδο, ούτε καν η-
 λεκτρικό ρεύμα;! Και πήγαμε να δούμε τι γίνεται. Το θέμα ήταν πο-
 ύ απλό. Για το ηλεκτρικό ερχόταν κρατικός υπάλληλος και έλεγε η σύνδεση κάνει τόσο, το πάγιο κ.λπ.
 ο κόσμος ήταν όμως φτωχός και η οικονομία δεν ήταν αρκετά εκχη-
 ρισμένη. Οι κάτοικοι χρησιμοποιούσαν λουξ με πετρέλαιο, το ο-
 ρίο προμηθεύονταν στο παντοπω-
 ρείο με ανταλλαγή σε είδος με λά-
 που το είχαν άφθονο! Αλλά αυ-
 που κυρίως διέφερε (και οι α-
 τοί της Αθήνας δεν μπορούσαν να
 αταλάβουν) ήταν η νοοτροπία. Το
 όνο μέρος όπου μπορούσαμε να
 είνουμε ήταν ένα μεγάλο σχολείο
 ου είχε χτίσει ένας ευεργέτης το
 1930. Είχε απ' έξω βρύση και εμείς
 γκατασταθήκαμε με υπνόσακους
 τις τάξεις του σχολείου, ήταν κα-
 οκαίρι και ήμασταν νέοι. Μια νύ-
 τα μάς ξυπνούν οι φοιτητές και
 ας λένε είμαστε φοβισμένοι γιατί
 οϊτάξαμε μια κοπέλα στο χωριό

και νομίζουμε ότι είναι τώρα κά-
 ποιος στην αυλή που ψάχνει να
 μας... σκοτώσει. Δηλαδή δεν ήταν ο
 τρόπος ζωής, ήταν όλη η κοινωνία
 διαφορετική στην ύπαιθρο. Είκοσι
 χρόνια μετά ο εκσυγχρονισμός είχε
 επέλθει παντού. Στον οικισμό και
 στον τρόπο ζωής, αλλά και στη νο-
 οτροπία κ.λπ. Και το κυριότερο εί-
 ναι αυτό.

*Εδώ φτάνουμε στο θέμα της ιδιό-
 μορφης κοινωνικότητας του αγρο-
 τικού κόσμου για την οποία μιλάει ο
 Δαμιανάκος και η οποία σχετίζεται
 με πολλά στο πλαίσιο των τοπικών
 κοινωνιών αλληλογνωριμίας. Η αλ-
 ληλογνωριμία είναι ίσως το μόνο χα-
 ρακτηριστικό που διαφοροποιεί
 πλέον τον αστικό από τον αγροτικό
 χώρο σε χώρες όπως η Γαλλία. Πι-
 στεύετε ότι στην Ελλάδα διαφορε-
 τικά στοιχεία αγροτικότητας έχουν
 παραμείνει πολύ περισσότερο απ'
 ό,τι στη Γαλλία;*

Νομίζω ότι οι αλλαγές στην Ελλά-
 δα έχουν πολλά κοινά με ό,τι έγινε
 στη Γαλλία, αλλά εδώ έγιναν πιο
 γρήγορα. Ξέρεις ένα σκηνοθέτη,
 τον Ζακ Τατί; Έχει μια ταινία του
 1947 που λέγεται *Ημέρα γιορτής*.
 Τότε στη γαλλική ύπαιθρο είχε ρεύ-
 μα, για τρεχούμενο νερό ήταν ένα
 θέμα ακόμη. Εκεί λοιπόν βλέπεις
 μια ατμόσφαιρα αγροτικού χώρου
 που σε λίγα χρόνια, όταν βλέπεις
 ακόμα τα έργα του Τατί, βλέπεις τις
 μεγάλες αλλαγές.

Στην Ελλάδα οι οικονομικές και
 πληθυσμιακές μεταβολές, π.χ. α-
 γροτική έξοδος, όλα έγιναν από τη
 δεκαετία του '60 και μετά. Και όλα
 έγιναν μέσα σε 40 περίπου χρόνια,
 αλλά ακόμη και όλα, πληθυσμιακές
 μεταβολές, οικιστικές μεταβολές,
 αλλαγές στον τρόπο ζωής και στη
 νοοτροπία, εδώ όλα έγιναν μαζί, ε-
 νώ στη Γαλλία ξεχωριστά. Αν δεις

καρτ ποστάλ του 19ου αιώνα και τις
 ίδιες το 1945, το 1950, ας πούμε, εί-
 ναι ακριβώς το ίδιο. Η ζωή στην ύ-
 παιθρο άλλαξε με το μεταπολεμικό
 εκσυγχρονισμό της γεωργίας, αλλά
 η αγροτική έξοδος είχε προηγηθεί.

*Η τελική σας θέση ως προς τον α-
 γροτικό χώρο στην Ελλάδα, απ' ό,τι
 κατάλαβα και από την εισήγησή σας
 στο συνέδριο, συνοψίζεται σήμερα
 στο ότι με μεγάλη δυσκολία μπο-
 ρούμε να μιλήσουμε για αγροτικό
 χώρο στην Ελλάδα. Σε ποια βασικά
 χαρακτηριστικά του χώρου στηρί-
 ζετε κυρίως την άποψή σας αυτή;*

Κατ' αρχάς νομίζω πως πρέπει να
 κάνουμε τη διαφοροποίηση μεταξύ
 «χρήσιμου ή χρησιμοποιούμενου α-
 γροτικού χώρου» και μη «χρησιμο-
 ποιούμενου αγροτικού χώρου»
 (espace agricole utile / espace agri-
 cole non utile). Ας δούμε λίγο τι μας
 «λένε» οι αεροφωτογραφίες του δο-
 ρυφόρου. Κατ' αρχάς έχουμε τον ο-
 ρεινό όγκο της Πίνδου, το σκελετό
 της Ελλάδας, που εκτείνεται μέχρι
 την Αρκαδία. Ο χώρος αυτός θα
 μπορούσε να χαρακτηριστεί αγρο-
 τικός, αλλά δεν κατοικείται. Μπο-
 ρεί να υπάρχουν κάποιοι οικισμοί
 αλλά δεν έχει πρακτικά κατοίκους,
 ούτε υφίσταται εκτεταμένη εκμετάλ-
 λευση, δεν αξιοποιείται οικονομι-
 κά, δεν έχει ουσιαστικές οικονομι-
 κές δραστηριότητες. Αυτό το χώρο
 εγώ δεν θα τον θεωρούσα αγροτι-
 κό. Θα έλεγα ότι είναι «φύση», εί-
 ναι βουνό, δάσος κ.λπ. Τα 7/8 της
 ελληνικής επικράτειας ανήκουν σ'
 αυτή την κατηγορία του χώρου. Α-
 πό την Ήπειρο και τη Δυτική Μα-
 κεδονία ως την Αρκαδία. Είναι α-
 γροτικός χώρος; Είναι ερώτηση για
 μένα και θεωρώ ότι όχι, είναι φύση.
 Τώρα, το 1/8 που μένει και που έχει
 και κατοίκους και καλλιέργειες
 κ.λπ. Σ' αυτό θα μπορούσαμε να α-

1. Ο Ι. Περισιτιάνης (1911-1987) ήταν νομι-
 κός, κοινωνικός ανθρωπολόγος και κοινωνιο-
 λόγος, ερευνητής και καθηγητής, στα Πανεπι-
 στήμια της Οξφόρδης, της Σορβόνης, του Κέ-
 πριτζ και του Σικάγου. Υπήρξε η προσωπικό-
 τητα εκείνη στην οποία η Ελλάδα οφείλει τη
 εσμική θεμελίωση και τις πρώτες απόπειρες
 ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνιολογικής έ-
 ρειας. Γεννημένος στην Αθήνα, μεγαλωμένος
 την Κύπρο και με σπουδές στη Γαλλία και την
 Αγγλία, ανήκει στην κατηγορία εκείνη των Ελ-
 λήνων, η κινητικότητα των οποίων τους χαρίζει
 από νωρίς πλήρη συμμετοχή σε πολλαπλές
 οουλτούρες που ξέρουν να ενσωματώσουν δι-
 ουγογικά.

ναζητήσουμε τον αγροτικό χώρο, δηλαδή τον χρήσιμο αγροτικό χώρο. Εδώ λοιπόν τι συμβαίνει; Εμφανίζεται ένα μίγμα χρήσεων γης, απασχολήσεων, τύπων πληθυσμών και κοινωνικών στρωμάτων τόσο μπλεγμένο που δεν μπορείς να πεις πως είναι αγροτικός χώρος. Από την μια λοιπόν το μεγαλύτερο μέρος της επικράτειας θα έλεγα ότι έχει «ξαναγυρίσει στη φύση», έχει «επιστραφεί» στη φύση. Και στη Γαλλία συμβαίνει ως ένα βαθμό αυτό, αλλά για λόγους διαφορετικής μορφολογίας είναι κάπως αλλιώς. Και στον υπόλοιπο χώρο παρατηρούμε αυτό το «μίγμα», και το κυριότερο ίσως είναι ότι στο εσωτερικό αυτού του «μίγματος» παρατηρείται επίσης μια υπερβολική κινητικότητα. Μια διασπορά, θα έλεγα, των τόπων κατοικίας, εργασίας, δεύτερης κατοικίας, αγροτικής εκμετάλλευσης, διασκέδασης κ.λπ. Ο χάρτης που έδειξε ο κύριος Ντελόντ, που απεικόνιζε το φαινόμενο της «εξ αποστάσεως γεωργίας», δηλαδή τη χωρική απόσταση που παρεμβάλλεται μεταξύ της συνήθους κατοικίας του αρχηγού της εκμετάλλευσης, και της ίδιας της εκμετάλλευσης, είναι παραπάνω από ενδεικτικός.

Επίσης, αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε αγροτικό χώρο δεν το βλέπουμε στο χάρτη! Δεν συγκροτούνται αγροτικές ενότητες από πλευράς λειτουργίας. Εάν προσπαθήσουμε να διακρίνουμε τέτοιες ενότητες, δύο είναι οι πιο χαρακτηριστικές: μία που ξεκινά από την Κατερίνη, Βέροια, Θεσσαλονίκη και περιλαμβάνει και το πρώτο πόδι της Χαλκιδικής, και άλλη μία από την Κόρινθο μέχρι και ένα μεγάλο μέρος της Εύβοιας. Εδώ συμφωνώ με τον Ντελόντ, είναι δύσκολο να κάνουμε ένα χάρτη της αγροτικής Ελλάδας. Η κοινωνική χρήση

και λειτουργία του χώρου συγκροτεί ενότητες κυρίως γύρω από τις μεγάλες πόλεις. Εκτός από αυτές που ήδη ανέφερα, θα έλεγα ότι υπάρχει ακόμα η ενότητα του χώρου μεταξύ Λάρισας και Βόλου και αυτή μεταξύ Πάτρας και Πύργου κ.λπ. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι αποστάσεις είναι μικρές, οι διασυνδέσεις στο εσωτερικό αυτών των ενότητων δεν ξεπερνούν τη μία ώρα με το αυτοκίνητο. Αυτές οι ενότητες περιλαμβάνουν αυτό που στατιστικά θα χαρακτηρίζαμε αστικό και αγροτικό χώρο και τον ενδιάμεσο χώρο των μικρών πόλεων. Οι ενότητες αυτές καθορίζονται από την ανάπτυξη και λειτουργία των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων, ανταλλαγών και δικτύων. Στο πλαίσιο των σχέσεων αυτών αναμειγνύονται σε τέτοιο βαθμό αγροτικά και αστικά χαρακτηριστικά και στοιχεία ώστε να καταλήγουμε να μην μπορούμε να διακρίνουμε πραγματικά τον αγροτικό χώρο στην Ελλάδα. Πρόκειται για ελληνικό φαινόμενο; Ίσως να ισχύει το ίδιο ως κάποιο βαθμό σε χώρες όπως η Ισπανία. Πρόκειται γι' αυτό που πάντα έλεγε και ο Δαμιανάκος για τις ιδιαίτερα ανεπτυγμένες σχέσεις μεταξύ αγροτικού και αστικού χώρου. Ε, κατά τη γνώμη μου φτάσαμε σήμερα, μετά από όλες τις κοινωνικές αλλαγές που έγιναν τα τελευταία 40 χρόνια, σε μια διευρυμένη διείσδυση όλων των τύπων σχέσεων σε όλα τα είδη του χώρου και επομένως μπορούμε να διακρίνουμε λειτουργικές ενότητες αλλά όχι αγροτικό χώρο. Έτσι, έχουμε π.χ. την περίπτωση κάποιου που έχει αγροτική εκμετάλλευση στα Φάρσαλα και διαμέρισμα στη Λάρισα ή στον Βόλο, όπου μένει η οικογένεια όλη την εβδομάδα γιατί τα παιδιά πάνε στο λύκειο ή το πανεπιστήμιο, κι αυτός περνάει δύο νύχτες στο πα-

τρικό σπίτι στο χωριό και τον υπόλοιπο χρόνο βρίσκεται στην πόλη.

Πριν αφήσουμε τον αγροτικό χώρο, θα ήθελα να σας κάνω μία τελευταία ερώτηση. Ξέρω ότι με τον Στέφανο Δαμιανάκο γνωρίζοσασταν πολλά χρόνια, είχατε κοινή επαγγελματική στέγη στους χώρους του Πανεπιστημίου της Nanterre, συνεργαστήκατε σε ερευνητικά προγράμματα στην Ελλάδα και τουλάχιστον τα ελληνικά θέματα είχατε ένα διαρκή, θα λέγαμε, επιστημονικό διάλογο. Στο πλαίσιο αυτού του διαλόγου είναι φυσικό να υπάρχουν συμφωνίες και διαφωνίες. Πείτε μας, ποιες ήταν οι σημαντικότερες συμφωνίες σας και ποιες οι κυριότερες διαφωνίες σας;

Νομίζω ότι τα σημεία στα οποία συμφωνούσαμε ήταν πολύ περισσότερα και πολύ πιο σημαντικά από τα λίγα σημεία στα οποία υπήρχε διαφοροποίηση. Η βασική μου συμφωνία βρισκόταν στον ιδεολογικό και πολιτικό, θα έλεγα, τρόπο σύλληψης της συγκρότησης και λειτουργίας της κοινωνίας γενικά. (Είναι γνωστό ότι τόσο εκείνος όσο και εγώ έχουμε αριστερή πολιτική τοποθέτηση, αριστερές πολιτικές πεποιθήσεις.) Και σίγουρα είναι πιο ευχάριστο να συνδιαλέγεσαι συναδέλφους με τους οποίους έχεις μια κατ' αρχάς κοινή βάση θεώρησης των πραγμάτων. Αλλά το άλλο κοινό σημείο που ήταν σημαντικό αφορά στον κοινό τρόπο εργασίας. Δηλαδή πώς ο ερευνητής μπορεί να έχει ένα θεωρητικό πλαίσιο συγκρότησης της κοινωνίας και σιγά σιγά να εφαρμόζει και να δοκιμάζει τη θεωρία αυτή σε επιστημονικές αναλύσεις συγκεκριμένων δομών και εξειδικευμένων ψευών της κοινωνικής πραγματικότητας. Βέβαια, είχαμε πορείες

φορετικούς κλάδους ο καθένας, την κοινωνιολογία εκείνος, στη γεωγραφία εγώ. Αλλά και εγώ έκανα βήματα προς την κοινωνιολογία, παρότι δεν ήμουν εκπαιδευμένος γι' αυτό, και εκείνος, ιδίως τελευταία χρόνια, πλησίασε σε ισόμενες δουλειές του την προβληματική και τις μεθόδους της γεωγραφίας.² Ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρον να παρακολουθήσει κανείς τους διαλόγους που είχε ο Στάθης έναν Ιρανό συνάδελφο ο οποίος ν εισήγαγε τα τελευταία χρόνια τη μέθοδο της ηλεκτρονικής γεωγραφίας! Μπορεί να τον παίδεξε, αλλά ο διάλογος ήταν ουσιαστικός. Αυτό ήταν το κοινό μας σημείο, το κεντρικό μεθοδολογικό μας πρόβλημα, πώς δηλαδή θα εφαρμόσουμε μια μέθοδο ώστε οι τοπικές ανάλυσεις να μην είναι μονογραφίες, αλλά να αναδεικνύουν τις σύνθετες συγκεκριμένες εκφράσεις της συζήτησης και λειτουργίας της σύγχρονης κοινωνίας και του χώρου. Ένα τέτοιο παράδειγμα έρευνας ή-

ταν το πρόγραμμα «Η επανεπίσκεψη της Ελλάδας» στη δεκαετία του '80, στο οποίο συνεργαστήκαμε και έλαβες και εσύ μέρος. Νομίζω ότι ένα χαρακτηριστικό και των δυο μας ήταν ότι μας άρεσε, καθώς τα χρόνια περνούσαν, να ξαναγυρίζουμε καμιά φορά στα χωράφια «που αλωνίσαμε» στα νιάτα μας. Νομίζω ότι ο Στάθης ήταν πάντα «δέσμιος» των «Έξι χωριών της Ηπείρου» που μελέτησε όταν ήταν μόλις φοιτητής, και εγώ της Πόμπιας στην Κρήτη, που ήταν η πρώτη μου έρευνα στην Ελλάδα. Μετά από χρόνια όχι μόνο βλέπαμε τι είχε αλλάξει, αλλά βλέπαμε και το παρελθόν με άλλο μάτι. Ξεκαθάριζαν πράγματα που τότε παρατηρήσαμε αλλά δεν καταλάβαμε στην ολότητά τους.

Κάτι ακόμη. Ο Στάθης Δαμιανάκος θεωρείται στην Ελλάδα ο σημαντικότερος στην εποχή μας μελετητής της αγροτικής Ελλάδας και ο μόνος που μελέτησε τον αγροτικό χώρο σε όλες του τις διαστάσεις, την κοινωνική, την οικονομική, την πολιτισμική, από την οπτική τη δική σας, του γεωγράφου. Ποια νομίζετε ότι είναι η κύρια συμβολή του;

Η συνθετική, ολική προσέγγιση του ερευνητικού έργου, η αμφισημία του Στάθης. Ο Δαμιανάκος κατόρθωσε να μελετήσει τη σταθερότητα του ελληνικού αγροτικού κόσμου μέσα από την αλλαγή του. Τη λειτουργική σύνδεση των συνεχειών και των ασυνεχειών. Τις διαφορετικές σημασίες του ίδιου πράγματος και συγχρόνως την κοινή σημασία που μπορεί να έχουν δύο διαφορετικές πρακτικές που παρατηρούνται σε διαφορετικές χρονικές στιγμές. Επίσης, ένα άλλο σημαντικό στοιχείο των αναλύσεών του και το οποίο αποτελεί επίσης κοινό με-

ταξύ μας χαρακτηριστικό, είναι η κριτική των διαφόρων κατηγοριών και ταξινομήσεων. Η γεωγραφία κυρίως είναι η επιστήμη των τυπολογιών. Αυτό στην ουσία καλούμαστε να κάνουμε. Όμως δεν πρέπει ποτέ να ξεχνάμε ότι μια τυπολογία αντιπροσωπεύει πάντοτε την εποχή και τις κοινωνικές και ιστορικές συνιστώσες στο πλαίσιο των οποίων κατασκευάστηκε.

Ας αφήσουμε τώρα τον αγροτικό χώρο. Έχετε μελετήσει πολύ και τον αστικό χώρο στην Ελλάδα. Το βιβλίο σας για την Αθήνα είναι από τα πιο πολυδιαβασμένα. Θα ήθελα να σας ρωτήσω αν θα μπορούσαμε να πούμε, σε αντιπαράβολή με ό,τι είπαμε για τον αγροτικό χώρο, ότι ο αστικός χώρος στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από μια μορφή αγροτικότητας.

Θα έλεγα το εξής: όχι στη μορφή, στη μορφή του δομημένου χώρου με την αγγλοσαξονική έννοια. Δεν είναι ο αστικός χώρος στην Ελλάδα όπως π.χ. στις πόλεις της μαύρης Αφρικής ή της Λατινικής Αμερικής, όπου θα βρεις στα σύνορα του αστικού πλέγματος ένα μίγμα μεταξύ αστικής και αγροτικής ζωής. Παραδείγματος χάριν, στο Περίστερι, στο Αιγάλεω, στο Καματερό, παλιά είχε πρόβατα, αλλά πολύ γρήγορα αυτό τελείωσε. Πού συναντάμε όμως στοιχεία αγροτικότητας; Στη νοοτροπία και στις άλλες σχέσεις που υπάρχουν μεταξύ αστικού και αγροτικού πληθυσμού. Έτσι, κάποιος έχει ένα διαμέρισμα σε μεγάλη πόλη αλλά και σπίτι στο χωριό, που δεν απέχει πάνω από μια-δυο ώρες από την πόλη. Εκεί έχει καλλιέργειες. Πετάγεται λοιπόν μια-δυο μέρες την εβδομάδα και ασχολείται με αυτές. Στην πόλη έχει άλλη δουλειά. Δηλαδή οι απασχο-

2. Με σπουδές στις πολιτικές επιστήμες (Πάντειο), ο Στάθης Δαμιανάκος (1938-2003) πήρχει σ' εκείνη τη γενιά των επιστημόνων που λαβαν μέρος στις πρώτες έρευνες του Κέντρου Κοινωνικών Επιστημών Αθηνών, στην αρχή της δεκαετίας του '60. Αν και 22 μόλις ετών τότε, παρέμεινε για έναν ολόκληρο χρόνο στο καθημαγμένο από την κατοχή και τον εμφύλιο Γρεβενίτι, στο Ανατολικό Ζαγόρι, για α μελέτησει, υπό τη διεύθυνση του αγροτικού κοινωνιολόγου Henri Mendras, την τοπική κοινωνία. Αριστερών πεποιθήσεων, έφυγε λίγο μετά για τη Γαλλία, όπου συνέχισε τις σπουδές του και έγινε ερευνητής στο CNRS. Καθ' όλη τη διάρκεια της μακρόχρονης ερευνητικής Ελλάδας υποτέλεσε το πεδίο των ερευνών του. Το βιβλίο του *Από τον χωρικό στον αγρότη* (Εξάντας-ΕΚΚΕ 2002) εμπεριέχει τα βασικά πορίσματα της μακρόχρονης ερευνητικής πορείας, καθώς και βιβλιογραφικό οδηγό για το σύνολο των δημοσιευμάτων που αφορούν στην αγροτική Ελλάδα. Οι *Γεωγραφίες* είχαν την τύχη να συνεργαστούν με τον Στάθης Δαμιανάκο, ο οποίος ανέλαβε την επιμέλεια του ειδικού αφιερώματος για την Ήπειρο, τ. 5, 2003. Ήταν και η τελευταία επιστημονική εργασία του Στάθης, που δεν πρόλαβε να τη δει ολοκληρωμένη.

λήσεις, η περιουσία, οι συγγενικές και οικογενειακές σχέσεις πολλών κατοίκων των πόλεων επεκτείνονται στην ύπαιθρο. Είναι αυτό που έλεγε ο κ. Δεμαθάς στο συνέδριο, ότι στο Πάντειο υπάρχουν εργαζόμενοι που πωλούν λάδι στους συναδέλφους τους. Το Πάντειο... παράγει λάδι! Για παράδειγμα, θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να δει κάποιος από πού αγοράζουν λάδι και μέλι οι κάτοικοι των πόλεων στην Ελλάδα. Θα ανακάλυπτε ότι ένα πολύ μεγάλο ποσοστό ή έχει το δικό του από δικές του καλλιέργειες ή το αγοράζει από γνωστούς του, πάντως όχι στο σούπερ μάρκετ. Οι σχέσεις αυτές δημιουργούν πλέγματα που αποτυπώνονται στο χώρο και ενώνουν τα χωριά με τις μικρές και τις μεγάλες πόλεις. Έτσι, δημιουργούνται χωρικές ενότητες που περιλαμβάνουν τον ονομαζόμενο περιαστικό χώρο αλλά και τον ενδιαμέσο και τον αγροτικό χώρο. Και οι σχέσεις αυτές είναι πολλών ειδών. Γι' αυτό και εγώ πάντα υποστήριζα –και σ' αυτό συμφωνούσαμε και με τον Στάθη– ότι στην Ελλάδα δεν έχει νόημα να χαρτογραφήσεις μία μεταβλητή σε όλη τη χώρα. Θα σου δείξει κάποιες διαφοροποιήσεις, αλλά δεν θα σε βοηθήσει να καταλάβεις κάτι. Αντίθετα, η συνάρθρωση διαφόρων μεταβλητών σου αποκαλύπτει τις χωρικές ενότητες που υπάρχουν, στο πλαίσιο των οποίων εγγράφονται οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές, θα έλεγα, σχέσεις. Έτσι π.χ. υπάρχει μία ενότητα γύρω από τη Θεσσαλονίκη και τη Χαλκιδική, μία άλλη που περιλαμβάνει τη Λάρισα και τον Βόλο, μία τρίτη που εμπεριέχει την Αθήνα ως και την Κόρινθο κ.λπ.

Πρόκειται για ενότητες που έχουν τη δική τους εσωτερική λειτουργικότητα.

Χρόνια τώρα βλέπετε την Αθήνα να εξελίσσεται. Πιστεύετε ότι η πόλη αυτή μπορεί να γίνει κάποτε ανθρώπινη και να ξαναβρεί τα πλεονεκτήματα που της προσφέρει η γεωγραφική της θέση, το τοπίο και το κλίμα της;

Εγώ ανήκω στους αισιόδοξους. Θεωρώ π.χ. ότι η Αθήνα κέρδισε πολλά από την προετοιμασία της για τους Ολυμπιακούς Αγώνες, γι' αυτό είμαι υπέρ της ανάληψης των αγώνων το 2012 από το Παρίσι, που τους διεκδικεί. Δεν εννοώ με αυτό π.χ. μόνο το μετρό που έγινε, τον περιαστικό και το τραμ – το τελευταίο μάλιστα δεν ήταν και τόσο πετυχημένο. Το σημαντικότερο κατά τη γνώμη μου ήταν η αναβάθμιση του κέντρου της Αθήνας και η ανάπτυξη νέων χρήσεων σ' αυτό. Παλαιότερα όλοι, όταν ήθελαν να πάνε σε μία ταβέρνα, ας πούμε, πήγαιναν προς το βουνό ή τη θάλασσα, προς τα έξω. Τώρα του Ψυρρή σφύζει από κόσμο. Το κέντρο της πόλης λειτουργεί και μετά το κλείσιμο των γραφείων και των καταστημάτων. Πριν νέκρωναν όλα.

Εννοείτε με αυτό ότι επήλθε μια καλύτερη ισορροπία στη λειτουργία της πόλης;

Κοιτάξτε, η Αθήνα, αντίθετα από το Παρίσι, ήταν πάντα μια πολυκεντρική πόλη. Στο Παρίσι το σύνολο σχεδόν των οικονομικών λειτουργιών βρίσκεται στο κέντρο. Στην Αθήνα όχι. Οι κάτοικοι της Κηφισιάς

π.χ. μπορούν να μην κατεβαίνουν παρά πολύ σπάνια στην Αθήνα. Το κέντρο όμως της Αθήνας δεν είναι άλλη ζωή. Τώρα έχει. Το κέντρο αναβαθμίζεται και ως χώρος κατοικίας τώρα πια, μετά από μια περιοδο στη διάρκεια της οποίας η κατοικία στο κέντρο υποβαθμιζόταν συνέχεια. Η Αθήνα, τώρα και χωρίς στις συγκοινωνίες της, είναι μια πιο ενοποιημένη πόλη.

Το ενδιαφέρον σας για την Ελλάδα θα παραμείνει ζωντανό;

Κοιτάξτε, η Ελλάδα για μένα και τη γυναίκα μου είναι μια χώρα που έχει συνδεθεί με τις πρώτες ερευνητικές εμπειρίες μας, αλλά και με τιμιάτα μας και σημαντικές ανθρώπινες στιγμές. Στην Ελλάδα π.χ. γεννήθηκε το πρώτο μας παιδί. Είναι μια χώρα που έχουμε δεθεί μαζί της. Όταν δουλέψαμε στη δημιουργία του Άτλαντα στη δεκαετία του '60 στο νεοσύστατο τότε Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών Αθηνών με τη Περισιάνη, ήμασταν πολύ νέοι και ήταν μεγάλη εμπειρία για μας και μεγάλη τύχη να μας δοθεί η ευκαιρία να δουλέψουμε έχοντας πολλούς ανθρώπους και μέσα στη διεύθυνσή μας. Ύστερα, το έχω ξαναπεί η Ελλάδα αποτελεί ένα κοινωνιολογικό εργαστήριο. Ο κοινωνικός μετασχηματισμός εδώ ήταν τόσο γοργός που μπορούσες να δεις και να μελετήσεις μέσα σε δύο ή τρεις δεκαετίες αυτά που στη Γαλλία, για παράδειγμα, έγιναν σε πάνω από έναν αιώνα. Με την έννοια αυτήν, ήταν και είναι πάντα ένας πολύ ενδιαφέρον χώρος έρευνας.

Σας ευχαριστώ.